

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים ושלושה | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד ירושלים | אלול תשפ"ב | 17

תוכן העניינים

ברכות

10 אהרן הורביץ, אלי אסקוזידו, רעיה שורקי

דבר העורך

14 אייל מירון

עמוס הדס

17 חשיבות היין ודרכי ייצורו בעולם הקדום ובממלכת יהודה

איילה עמיר | יפתח שלו | אורטל כלף | ג'ו עוזיאל | ישראל פינקלשטין | ליאורה פרויד | יובל גדות
31 יין מועשר בווניל: תכולת "קנקני ורדה" והכלכלה המלכותית בירושלים ערב החורבן הבבלי

יובל גדות

43 טהור ולא טהור: מטמנת האשפה מהתקופה הרומית הקדומה וערוץ נחל קדרון

ג'ו עוזיאל | יובל גדות

61 ירושלים בהיסטוריה: נקודת המבט של המדעים המדויקים ומדעי החיים

רוני רייך

87 הערות על 'הבריכה החצובה' שליד מעיין הגיחון בעיר דוד, ירושלים

רוני רייך

99 "לגעת" בקונרד שיק בירושלים

Greeting

Ahron Horowitz, Eli Eskozido, Raya Shurki 8*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 13*

Ronny Reich

“Touching” Conrad Schick in Jerusalem..... 17*

טהור ולא טהור: מטמנת האשפה מהתקופה הרומית הקדומה וערוץ נחל קדרון

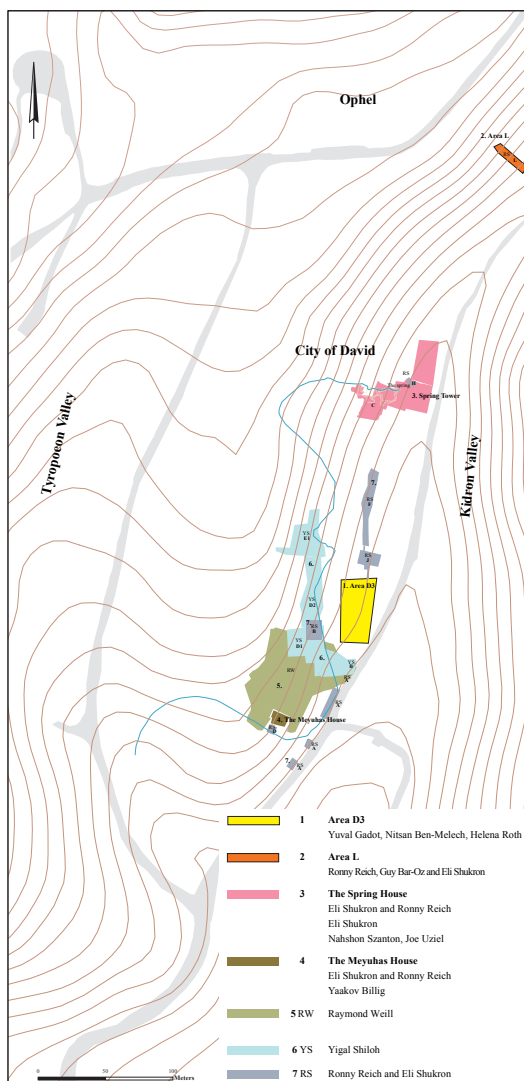
יובל גדות

אוניברסיטת תל אביב

אי שם בעשורים הראשונים לספירה יזמו תושבי העיר ירושלים ביחד עם מנהליה מטעם השלטון הרומי, מפעל ציבורי ייחודי ובעל השפעה רבה על פני העיר והגיאוגרפיה שלה, שבמסגרתו יועדו שולי העיר בצד הדרומי-מזרחי להטמנה של אשפה. המפעל הציבורי הזה היה מאוד יעיל וכך, עשרות שנים מאוחר יותר, נעלמו מדרונותיו התלולים של ערוץ הקדרון תחת כיסוי עבה של אשפה ולא ניתן היה עוד לזהות את התוואי הטבעי של הערוץ ואת אופיו של מדרון השלוחה שעליה היתה

בנויה "העיר התחתונה" של ירושלים באותה עת (שלוחה זו ידועה היום בשם "שלוחת עיר-דוד" או "השלוחה הדרומית-מזרחית"). הכיסוי הקשה מאד על היכולת לבנות לאורך המדרון וכך במשך אלף שנים ויותר נותר המדרון לא בנוי למעט ריכוזי מבנים לצד ומעל למעין הגיחון. כך אירע, שכאשר חלוצי המחקר הארכאולוגי של ירושלים והשלוחה הדרומית-מזרחית/עיר-דוד החלו לנהל חפירות ארכאולוגיות במקום, הם נאלצו להתמודד עם מטמנת אשפה בעובי של כ-12 מטרים, שהיתה עשירה, באורח יוצא דופן, בממצאים קטנים, בטרם הצליחו לחשוף שרידים אדריכליים קדומים יותר. מרבית החוקרים ראו בכיסוי מטרד שיש להסירו על מנת להגיע אל מפעלי הציבור הגדולים הקדומים בעיר. רק בדור האחרון הבינו חוקרים כמו רוני רייך, אלי שוקרון, גיא בר עוז ורם בוכניק, ש"הכיסוי" אינו אלא תוצר של מפעל ציבורי רחב היקף, שחייב תכנון, ארגון ותשתיות ציבוריות מורכבות. למעשה, לא ניתן להבין את היווצרותה של מטמנת האשפה לצד הקדרון מבלי להתבונן עליה בהקשר למפעלי הציבור והתשתיות שהוקמו בחלקיה האחרים של העיר בימי שלטון הנציבים על ירושלים ומבלי להבין את המפגש רב-העוצמה בין התרבות היהודית המקומית בירושלים לבין התרבות הרומית האימפריאלית.

איור 1. מפה של ירושלים בתקופה הרומית הקדומה ושטחי החפירה המזכירים במאמר זה (אלינה יופה-פיקובסקי, המרכז לחקר ירושלים הקדומה)

אל נכון, שולי העיר ירושלים ממזרח, דרום ומערב מלאים בשפכים בני תקופות רבות. עם זאת, מטמנת האשפה, מהווה תופעה ייחודית, המשתרעת מפינתו הדרומית-מזרחית של הר הבית ועד לנקודת החיבור בין נחל קדרון לערוץ הטירופיון (מעט מצפון לבריכת השילוח). עד כה היא נחפרה בצורה מסודרת בשלושה שטחים: שטחים L ו-C של חפירות רייך ושוקרון ושטח D3 בניהול כותב שורות אלו (איור 1). הפרשנות של רייך, שוקרון ובר-עוז בשטחים L ו-C הובילה לוויכוח על מהות השכבות ועל השאלה מה הוביל להיווצרותן. בעוד שהאחרונים טענו שמדובר בתוצאה של השלכה מכוונת של אשפת העיר והר הבית במהלך המאה הראשונה לסה"נ עד למרד הגדול, יש הטוענים שמדובר בתופעה מאוחרת יותר שנוצרה בשל פינוי הריסות העיר שנתרו נטושות אחרי החורבן (שילה תשמ"ד; דה גרוט 2012). הוויכוח על פרשנות הממצא עזר לגבש ולחדד את שאלות המחקר לפני ובמהלך החפירה שנערכה בשטח D3. שטח זה מצוי בתחתית המדרון המזרחי של השלוחה הדרומית-מזרחית/עיר דוד שהוא גם הגדה המערבית של ערוץ הקדרון (גדות 2022). המטרה היתה להשיג מידע חדש שיוכל לסייע להתמודד עם טענות שני הצדדים ועם שאלות כגון, האם אכן מדובר באשפה? ואם כן, האם היא הובאה למדרון במכוון כחלק מפינוי מתוכנן של אשפה או שמא שימשה כתשתית לבניה של משהו אחר? דו"ח החפירה, שראה אור בימים אלו מציג נתונים רבים ממגוון של חומרים אורגניים ואנתרופוגניים. כמקווה, ממצאים אלו סייעו לדיון הנמשך ולדעתי יש בהם להוכיח שאכן מדובר במטמנת אשפה, כלומר זו היא עדות לפינוי מתוכנן של אשפה אל מחוץ לעיר למקום ייעודי ומתוחזק (גדות תשע"ז). במאמר זה אסכם תחילה את תרומת החפירה להכרעה ביחס לשאלות אלו ואז אבקש לצעוד צעד קדימה ולשאול מדוע החליטו תושבי העיר לפנות את האשפה באופן יזום ומאורגן? מדוע נבחר הקדרון? ומה קרה לערוץ הקדרון כתוצאה מהחלטה זו, הן תודעתית והן פיזית?

■ האם באמת פינוי אשפה מתוכנן?

כפי שציינתי לעיל, רבים מהחופרים בשלוחה הדרומית-מזרחית/עיר דוד, נתקלו בתופעה של השפכים מהתקופה הרומית הקדומה, אך רק מעטים מהם התייחסו אליה וניסו להסבירה ומעטים עוד יותר בחרו להתמודד בשיטת החפירה שלהם עם תוכן השכבות. נראה שלאורך הזמן התעצבו שתי דעות מרכזיות ביחס לתופעה: האחת, של 'י' שילה ושל א' דה-גרוט, האחראי העיקרי על פרסום חפירותיו של שילה, ולפיה יש לייחס שפכים אלו לשכבה 4 (התקופה הרומית המאוחרת לאחר החורבן) ולהיבנם כשפכים שנשטפו או שנזרקו למדרון כתוצאה מהחורבן וכחלק מהפעילות לפינוי הריסות העיר החרבה שעמדה בראש המדרון (דה גרוט 2012: 183-184). מנגד עומדת הצעתם של ר' רייך וא' שוקרון שבעקבות עבודתם המשותפת עם ג' בר-עוז ור' בוכניק, בעיקר בשטח L אבל גם בשטח C, הציעו שמדובר בפינוי מכוון של פסולת יום-יומית מרחבי העיר (רייך ושוקרון 2003: 17; בר עוז ואחרים 2007; רייך ושוקרון 2021) במהלך המאה הראשונה לסה"נ ועד לראשית המרד. גיאוגרפית הם תחמו את התופעה רק למדרון המשתפל מזרחה לכיוון הקדרון, מפינתו הדרומית-מזרחית של הר הבית ועד למרחק של כ-400 מטרים דרומה. הם פסלו את

האפשרות שמדובר בחלקלקה שליוותה את חומת העיר או בפינוי הריסות העיר החרבה. במחקר רומזים החוקרים שלפחות חלק מהאשפה הוא תוצר של פעילויות הקשורות בהר הבית. כך למשל את ריבוי סירי הבישול הם קושרים בנוכחות המוגברת של עולי רגל (בר עוז ואחרים 2007: 9 - 10 וראו רייך ושוקרון 2021: 754 - 756). גם מכלול עצמות בעלי החיים שהתגלו באשפה נקשר על-ידם לצריכת בשר על ידי העולים לרגל ולהקרבת הקורבנות בבית המקדש (בוכניק ואחרים תשס"ה; בוכניק ואחרים 2021; הרטמן ואחרים 2013).

החפירות בשטח D3 נערכו בשנים 2013 ו-2014 בניהול משותף של אוניברסיטת תל-אביב ורשות העתיקות (איור 2).

איור 2. תמונה כללית של אזור החפירה בסוף החפירה והחתך אל תוך האשפה (צילום: אסף פרץ)

פרסומן המלא של תוצאות החפירה ובעיקר הניתוח הכמותי המעמיק של מגוון הממצאים, הוסיפו עדויות רבות התומכות בסברה שמדובר בפינוי מכוון ומתוכנן של אשפה מהעיר. להלן העדויות הללו:

א. אפשר להבחין בכך שנעשה מיון בטרם הובאה האשפה לאזור המטמנה. בעוד מספרם של שברי כלי החרס, העצמות, המטבעות, פיסות הפחם והזרעים הוא עצום ובלתי ניתן למדידה, אין בשכבות

האשפה פסולת גדולה כמו אבנים ששימשו לבניה (גדות 2022). למעשה, במהלך החפירה בחתך לא הבחנו כלל באבני שדה או באבנים שגודלן מעבר לגודל אגרוף. זהו מראה נדיר בהשוואה לכל מילוי אחר בירושלים (למשל, שכבות החלקלקה שנקשרו עם בניית מצודה בתקופה הסלווקית והחשמונאית בשטח G שבמעלה השלוחה מצד מזרח ובחפירה תחת חניון גבעתי מצד מערב: בן-עמי וצ'חנובץ תשע"ו). גם כמות הפריטים העשויים מחומרים שניתנים למחזור כמו מתכות או זכוכית, היתה קטנה יחסית וכך גם כמות פסולת הייצור, למרות שידוע שבתי היוצר לכלי האבן ואולי חפצים אחרים היו ממוקמים בחלקם בתוך העיר (קהיל 1992; מגן 2002).

ב. בחתך שנעשה דרך המטמנה נחשף מבנה שכבות מאוד שיטתי (איור 3): הצלחנו לזהות לפחות שש שכבות עשירות בממצא קטן (חרסים, עצמות בעלי-חיים ועוד) ובין שכבה אחת לחברתה חצצה שכבה עשירה באדמה (גדות 2022).

איור 3. מבט מקרוב על השכבות שיוצרות את המטמנה (צילום: אסף פרץ)

ג. בתחילת המחקר תהינו לגבי הסיבה שהובילה להיווצרות שכבות האדמה אך למידה קפדנית של מצב הממצאים הובילה אותנו למסקנה שבכל פעם שהורבדה שכבה של פסולת היא כוסתה במכוון בשכבת קרקע. מסקנה זו מבוססת על מספר תצפיות: ראשית בחינה של מידת השברור הראתה כי מדובר בעצמות או כלי חרס שהובאו מהמקום בו הם הוטמנו לראשונה לאחר שנאכלו ונשברו, למקום שני ומשם הם התגלגלו במורד כך שהם נשברו בשנית ובשלישית. כתוצאה מכך לא היו במקום כלי חרס שלמים או אפילו

שלמים למחצה, הכל היה משוברר לחלקים קטנים (מכלן 2022). מצד שני גם העצמות וגם החרסים לא היו שחוקים והשברים נראו טריים. עדות זו מלמדת שמיד לאחר שהם התגלגלו במורד המדרון הם נשאר ללא תנועה כך שלא היה חיכוך שלרוב מקהה את קצות העצמות ומעגל את שברי החרסים. שנית, על עצמות בעלי החיים נצפו מעט מאוד סימני נגיסה שנוצרו על ידי מכרסמים או בעלי חיים אוכלי בשר (ספיסיאריץ וספיר-חן 2022). העצמות גם לא הושפעו ממוזג האוויר, מה שמעיד שהן לא היו חשופות לזמן רב. לבסוף, אחוז גבוה מהרגיל של העצמות נשאו סימני שריפה. גם יואב פרחי שלמד את המטבעות, שם לב שרבות מהן נחשפו לאש בצד אחד שלהן (פרחי 2022). נראה אם כך שלא רק שהשכבות כוסו בקרקע, הן הוצתו עוד קודם לכן באש. שתי הפעולות הללו הבטיחו שלא יתפתח מפגע ריח ומנע את משיכתן של חיות בר שיכלו לנבור באשפה.

ד. ניתוח של פיסות העץ המפוחמות שנתגלו בכל שכבות המטמנה מלמד שמקור חלק ניכר מהחומר בחומרי בערה ששימשו להפעלת תנורים ביתיים: בעיקר ענפי עץ זית שהובאו אל העיר באופן מאורגן מיד לאחר גזימת העצים (רוט ולנגוט 2022). כאשר משווים את התמונה הזו לתמונה המאפיינת שכבות חורבן (למשל שכבת החורבן על-גבי מרצפות הרחוב המדורג), רואים ששם יש אחוז גבוה יותר של עצים ששימשו לבניה (קורות עשויות מעץ הברוש) או לייצור רהיטים או חפצים אחרים (רוט, גדות ולנגוט 2019).

ה. ניתוח הזרעים ושרידי צומח נוספים שהתגלו בכל שכבות המטמנה הראה שהמכלול כולל גרעינים אך המוץ חסר, מה שמלמד שהמכלול הגיע לכאן לאחר הדיש. מצד שני המכלול כלל כמות גדולה של זני צומח אכילים (למשל חיטה או שעורה) או טובים לשימושים אחרים (למשל רפואה) וגם זרעים של "צמחים רעים": צמחים שגדלים בשדה ביחד עם התבואה, אך אין בהם תועלת. זרעים כאלו לא התגלו במכלול השרידים האורגנים שנאסף בשכבת החורבן שעל-גבי הרחוב המרוצף. תמונה מרתקת זו מאפשרת לנו להבחין לאיזה שלב בשרשרת ייצור המזון הצמחי יש לייחס את הגרעינים במטמנת האשפה: במהלך הקציר לא היה ניתן להפריד בין העשבים הרעים לבין התבואה הנקצרת ולכן הצמחים נקצרו ביחד. השלב השני היה הדיש, שבו הפרידו בין המוץ לתבן וסביר להניח שגם ערכו מיון ראשוני של הגרעינים. בכל זאת, כמות משמעותית של זרעים לא אכילים מצאה את עצמה בשקים שהועברו לעיר. בעיר עצמה, ובטרם נלקחו הגרעינים להכנת המזון, נערך מיון ידני שבמהלכו הושלכו לפח גרעיני הצמחים הלא רצויים ולבטח נפלו על הרצפה גם גרעיני צמחים אכילים. זוהי האשפה שהובאה למטמנת האשפה (פיטרס וויס 2022). לבתים ולחנויות שהתגלו לצד הרחוב המדורג, לדוגמה (שבהם נעשה שימוש בזרעים לאפיה או למטרות אחרות), כבר הגיעו מכלולים ממוינים ונקיים (פיטרס וויס 2018).

■ מקומי מול גלובלי

נראה שדי בנקודות שלעיל בכדי להוכיח ששכבת הכיסוי העבה שהתגלתה במורד הגבעה הפונה לעבר הקדרון אינה תוצאה של פינוי לא-מחושב של שרידי העיר החרבה לעבר המדרון והיא גם אינה תוצאה של התגלגלות אקראית של חפצים במדרון. כפי שהציעו רייך ושוקרון כבר ב-2003, לפנינו עדות למפעל ציבורי שדאג להעביר על גבי בהמות משא את האשפה מתוך העיר החוצה (רייך ושוקרון 2003). יש לשאול, לפיכך, למה דווקא בתקופה זו בתולדות ירושלים נוצר המפעל המורכב הזה והאם הוא מבטא צורך או כוונה?

ניתוח של ממצא כלי החרס במשולב עם המטבעות הרבים שנאספו מלמד שתחילת פינוי האשפה היתה כנראה בימיהם של הנציבים הראשונים ביהודה ולבטח אחרי ימיו של הורדוס הגדול. נראה שהאתר יצא מכלל שימוש בשנות החמישים של המאה הראשונה לסה"נ לכל המוקדם, וככל הנראה לא פעל בזמן המרד (66 לסה"נ). מכאן עולה שמערכת פינוי האשפה פעלה בתקופה שבה ירושלים הגיעה לשיא כוחה ותפארתה כמרכז דמוגרפי, כלכלי, דתי ופוליטי. בניית החומה השלישית והשכונות החדשות במהלך המאה הראשונה לסה"נ הביאו את העיר לשטח של כ-1800 דונם (גבע 2014: 145). אמנם חלקים רבים משטח העיר נוצלו לבנייני ציבור, אך נראה שעדיין היו בעיר אזורים מגורים צפופים ושניתן להעריך את מספר תושביה בין 80,000 ל-100,000 איש (אך ראו הערכה זהירה בהרבה בידי גבע 2014). לאלו יש להוסיף את המספר הגבוה של עולי הרגל שהגיעו לעיר מכל רחבי העולם היהודי בשלושת הרגלים. על-פי הערכות היו בעיר בתקופות אלו מאות אלפי עולי רגל שהציפו את רחובותיה ואת השטחים הפתוחים (לוין 2002). היה זה גם פרק הזמן שבו ירושלים נשלטה ישירות על-ידי הנציבים הרומים. חלקם אמנם שלטו למשך זמן קצוב של שלוש שנים אבל הנציבים ולריוס גראטוס ופונטיוס פילאטוס שימשו בתפקיד 11 שנים כל אחד, פרק זמן ארוך שאפשר להם להשפיע בצורה המכרעת ביותר על מראה העיר. המטמנה המשיכה לפעול גם בימיו של אגריפס ה-1 (44 - 41) ובתקופת הנציבים שתחת קלאודיוס ותחת נרון.

נראה אם כך שכדי להבין את מטמנת האשפה יש להתייחס לשני הכוחות שעיצבו את העיר: הכוח האימפריאלי הרומי שניסה להחדיר את תפיסות העולם שלו ביחס לעירוניות וסדר וכן הכוח המקומי שירושלים תפסה מקום יותר ויותר מרכזי בזהותו הדתית והאתנית. בטרם הוביל המגע הבין-תרבותי הזה לחורבן ולהרס, הוא היה הכוח שממנו צמחה העיר והפכה ליצירה מורכבת ומרשימה.

את התרומה של האדריכלות והתכנון הרומי לפריחתה של העיר אנו רואים בכל מימד: החל מרשת דרכים מרשימה שהובילה אל העיר, דרך מערך רחובות מרוצפי אבן, מסעפים וגשרים שאפשרו גישה להר הבית, מערכת להובלה ואגירה של מים ועד למערכת ניקוז מתוחכמת. חלק ממפעלי הבניה הללו נבנו לראשונה בימי החשמונאים אך קיבלו תנופה רבה בימיו של הורדוס והגיעו קרוב לשלמות רק בימי הנציבים (לוין 2002; זנטון ואחרים 2019). ממצאי החפירות הארכאולוגיות לאורך הרחוב המדורג, שאיפשר לעלות מבריכת השילוח בדרום להר הבית

בצפון, ממחישים יותר מכל את עוצמתם של מפעלי הציבור הרומיים. רוחב הרחוב המרוצף באבן היה לפחות 7.5 מטרים ולאורכו הוצבו מונומנטים מעוטרים. מטבעות שנמצאו מתחת למרצפות הרחוב מוכיחות שבניית הרחוב הסתיימה רק בשנות השלושים של המאה הראשונה לסה"נ ושמרבית העבודה נעשתה בימיו של פונטיוס פילאטוס (זנטון ואחרים תשע"ז). לאור מאמצים אלו, נראה שגם פינוי הררי האשפה שלבטח הלכו והצטברו בתוך שטח העיר המוקפת חומה, יכול להיחשב כמפעל ציבורי באחריות הנציבים. היה להם הידע הלוגיסטי והיכולת הכלכלית להוציא משימה זו אל הפועל (וראו לדוגמה אזבן 2012).

אבל מבט מעט יותר מעמיק מראה שהסבר זה אינו שלם ואינו מספק. בולטת במיוחד העובדה שאין לנו עדות דומה למערכת ציבורית שדאגה לפינוי וטיפול באשפה מסביב לערים הרומאיות בנות הזמן בדרום הלבנט (למשל קיסריה או בית שאן) או בערים המרכזיות של האימפריה כמו פומפי או רומא, שם האשפה נשטפה החוצה דרך תעלות הניקוז (אלדרט 2004: 98-99). לאור זאת נראה שיש גם להתבונן ולהבין את המוטיבציות של המרכיב המקומי.

היהדות של המאה הראשונה לסה"נ, טרם החורבן, היתה יהדות הלכתית שפעלה על-פי חוקים וכללים מאוד נוקשים של עשה ועל תעשה (וראו אדלר 2022). דיונים רבים התקיימו סביב שאלת הטהרה וההמנעות מהטומאה, במיוחד בתוך ירושלים. דיונים אלו לא נותרו תיאורטיים וקיבלו ביטוי ממשי בתרבות החומרית. חוקרים הדגישו בעיקר את הופעתם של מקוואות הטהרה במרחבים ציבוריים ובמרחב הביתי, את הבחירה של רבים להימנע מלהשתמש בכלי חרס מיובאים ואת ההכרה שכלי חרס שנטמאו אינם ניתנים לטיהור ולכן לא ניתנים לשימוש חוזר. הכלל ההלכתי האחרון הוביל לשימוש בכלים עשויים קירטון, כלים שלפי התפיסה ההלכתית אינם מקבלים טומאה.

אין ספק, אם כך, שנושא הטהרה היה במרכז הדיונים על אורחות החיים היומיומיים ולא רק דיון דתי-ספרותי, במיוחד בכל הנוגע לדרך ההתנהלות בעיר ירושלים שבליבה ניצב המקדש. בתלמוד הבבלי, שנכתב מאות שנים יותר מאוחר, אנו שומעים שגם נושא האשפה בירושלים עלה לדיון. בברייתא ששרדה בארבעה גירסאות וצוטטה לראשונה ככל הנראה בתלמוד הבבלי אנו למדים על עשר הנחיות הלכתיות לגבי התנהלות בירושלים. לפי אחת מאותן הנחיות, האשפה נחשבה טמאה ולכן אסור להשליך אשפה בתוך שטח העיר המוקף חומה ויש להוציאה אל מחוץ לחומות (דבורז'צקי תשע"ט: 10 - 11). כאמור, הלכה זו עלתה על הכתב מחוץ לגבולות הארץ מאות שנים לאחר החורבן ולכן גם אם היא משקפת הלכה שנכתבה בפועל בירושלים קודם לחורבן, אין לנו דרך לדעת האם היא באמת נאכפה במאה הראשונה לסה"נ והאם היא היתה מוכרת לאוכלוסייה הכללית, ולא רק לחוגים שכתבו את ההלכות ודנו בהן. עם זאת, ייתכן שהארכיאולוגיה של ירושלים קודם לחורבן בשנת 70 לסה"נ, מלמדת שלהלכה זו היתה השפעה דרמטית על פני העיר. תפיסת האשפה כטמאה וככזו שאסור להשאירה בתוך שטח העיר יצרה צורך למצוא דרך להוציא את האשפה הרבה, כולל כלי החרס שנותצו לאחר השימוש, אל מחוץ לחומות.

נראה, אם כך, שהיווצרותה של מטמנת האשפה היא תוצר של מפגש בין המקומי לבין הגלובלי.

המקומי הוא הדחף הלכתי בתוך העיר והגלובלי הן יכולות הארגון והביצוע של הנציבים הרומים בירושלים. אפשר להשוות זאת גם ליצירתו של הרחוב המדורג שהוביל את עולי הרגל מבריכת השילוח לעבר הר הבית (זנטון ואחרים 2019). מספר עולי הרגל היהודים שהגיעו לעיר בכל חג היה גדול מאוד ואלו עשו הכל כדי להגיע להר הבית. הנציבים הרומים לא יכלו למנוע את הגעת המאמינים, חלקם בדרך שקישרה בין בריכת השילוח להר הבית וחלקם בדרכים אחרות (עבאדי תשע"ו). כל שנותר להם היה לתעל את אותן האנרגיות ולנסות להסדיר אותן. הרחוב המדורג הוא, אם כך, יצירה בסגנון רומי שנועדה לשרת ולתעל את האנרגיה הדתית העוצמתית. כך גם צריך להביט על המנגנון שפותח לפנינו האשפה לעבר מטמנה. כמויות האשפה שהוצאו מחוץ לעיר היו עצומות וככל הנראה חייבו את שלטונות העיר לנסות ולמסטר את התהליך, לרכז את האשפה במקומות יעודיים ולטפל באשפה לאחר השלכתה כך שלא תהפוך למפגע ריח ומקור משיכה לבעלי חיים.

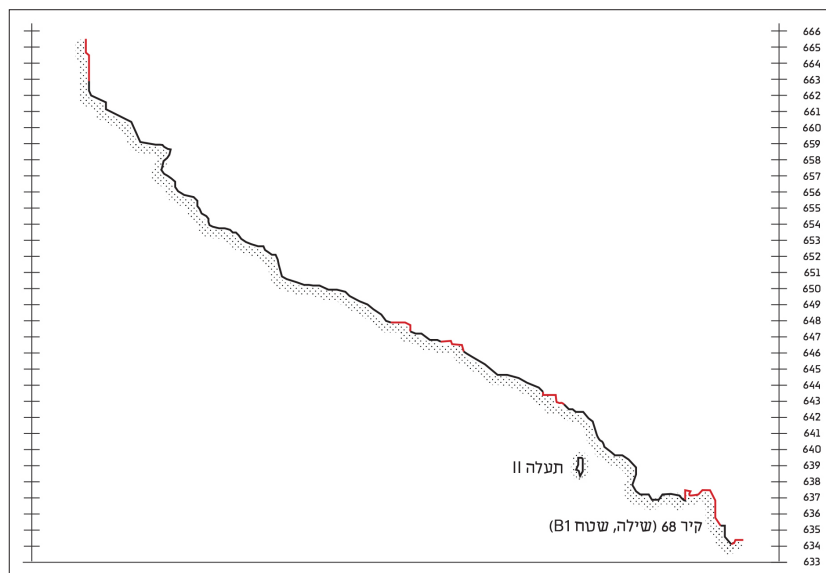
■ למה הקדרון?

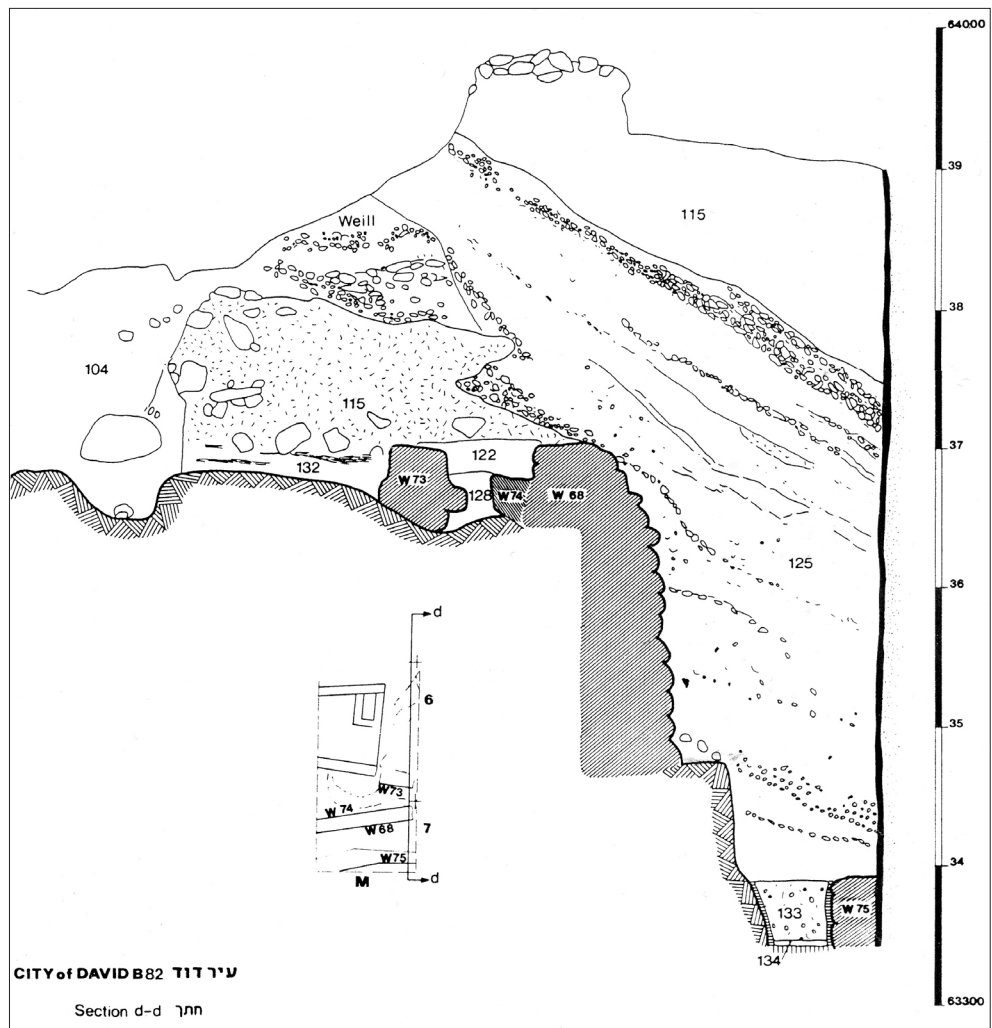
מטמנת האשפה שינתה לנצח את פני ערוץ נחל קדרון. את עוצמת המפעל אפשר להבין כאשר מביטים בחתכים שהגיעו לסלע הטבעי בשטחים B ו-D בחפירות שילה, בשטחים A ו-J בחפירות רייך ושוקרון ולבסוף בחפירה בשטח D3 בניהול כתב שורות אלו (אריאל ולנדר 2000; רייך ושוקרון 2021; גדות 2022). איור 4 מציג את פני הסלע הטבעי מפסגת השלוחה ממערב, במקום שנחפר לראשונה בידי ווייל ועד לתחתית החפירה של שילה בשטח B, ממוזרח. קנה המידה אמנם קטן אבל אפשר להבחין ביותר ממצוק סלע אחד שגובהו עולה על 4 מטרים. מתברר, אם כך, ששיפוע הסלע הטבעי היה תלול בהרבה מזה הנראה כיום ושריכוז האשפה גם הגביה במספר מטרים את ערוץ הנחל והפך אותו לרחב יותר. חתך D-D שפורסם מחפירות שילה בשטח B ומובא פה בשנית, מראה מהצד האחד את מדרגות הסלע התלולות ומהצד השני את שכבות האשפה שחתמו את המדרון, מיתנו את השיפוע ורידדו את ערוץ הנחל (איור 5).

התלילות של הסלע והשיפוע החד הקשו על הבניה בכל התקופות שבהן היה המדרון חלק חשוב בעיר, ובעיקר בתקופת הברזל. בניתוח של תוצאות החפירות של שילה ושל רייך ושוקרון שערכה לאחרונה א' בוצר היא הראתה שסידרה של קירות תמך שנבנו לאורך המדרון המזרחי, היא זו שאפשרה לבנות באזור בתי מגורים, במהלך תקופת הברזל ב' (בוצר תשפ"ב). חלק מקירות אלו פורשו בידי מרבית החוקרים כחלק ממערך הביצורים של העיר (קיר 219 בחפירות שילה וקיר 501 של רייך ושוקרון). אפשרות אחרת שהציעה לאחרונה בוצר היא שקיר 501 שנבנה בתחתית המדרון, וקירות נוספים שנבנו במעלה המדרון, שימשו קירות תמך ונועדו לשמור על המדרון יציב ועל תעלות המים כגון תעלה 1 הממוקמת בתחתית המדרון, פתוחות ומתפקדות. קיר 219 של שילה, המהווה המשכו של קיר 1 של קניון היה אולי בכל זאת חלק מחומה (וראו ווקוסוביץ' ואחרים 2021) אך אין ספק שגם הוא נועד לתמוך במבנים שנבנו ממערב לו והיה חשש שהם יקרוו במורד המדרון בזמן רעידת אדמה או בחורף גשום במיוחד.

איור 4א-ב. חתך ותמונה של הסלע המשתפל ממערב למזרח (שרטוט: ואדים אסמן, עיבוד: חת שוויד. צילום: אסף פרץ)

איור 5. חתך D-D בשטח B של י' שילה (אריאל ולנדר 2000: שטח B, תכנית 11, חתך D-D; ברשות המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים)

חורבן ירושלים בידי הבבלים ב-586 לפסה"נ, מהווה נקודת אל-חזור בהיסטוריה היישובית של המדרון המזרחי. עיי ההריסות של בתי תקופת הברזל נותרו על המדרון והפכו אותו קשה עוד יותר לבניה. במקביל, העובדה שמי מעיין הגיחון הוסטו כבר קודם לכן לעבר בריכת השילוח, הפכו את המעיין למשני בגיאוגרפיה של העיר. לכן, למעט כיסי בנייה בשטחים מעט יותר מתונים (חלקו המערבי של שטח E, למשל), מרביתו של המדרון המזרחי של השלוחה נותרה לא בנויה בתקופה הפרסית. בתקופה ההלניסטית הקדומה החל לשמש המדרון לקבורה. זוהי הפעם הראשונה שהקבורה, שהייתה מרוכזת עד אז בגדה המזרחית של הערוץ, גלשה אל מעבר לערוץ לשטח שהיה קודם לכן חלק מפנים העיר. בתקופה ההלניסטית המאוחרת הוסב שטח המדרון לחקלאות ונבנו בו קירות תמך, בכדי לייצב את הקרקעות למטרות חקלאיות (סטייגר 1982). יצירת המטמנה חתמה תחתיה את אותן חלקות רחבות ובכך הוציאה את המדרון סופית ממעגל החיים בעיר. למעט בנייה בת התקופה הממלוכית סביב המעיין, נותר שטח המדרון מרוחק מהעיר וללא בניה עד לעת החדשה.

לבסוף נותר לשאול האם הבחירה בקדרון והקדשתו להטמנה של אשפה שייתכן ונתפסה כטמאה, הייתה אקראית, או שמא היא משקפת בחירה במקום שנחשב טמא מראש? על שאלה זו קשה לענות בצורה ישירה. ערוץ הקדרון ומורדות הר הזיתים והשלוחה שמדרום לו (מקום הכפר סילוואן בראשית המאה ה-20 לסה"נ) שימשו לקבורה כבר בתקופת הברונזה הביניימית. בתקופת הברזל ובתקופה ההלניסטית המדרונות הללו היו חלק מעיר המתים (נקרופוליס) של ירושלים ואין ספק שבתפיסה היהודית היו אלו אזורים טמאים, וחיצוניים לעיר. כאמור, במהלך התקופה ההלניסטית החלו גם חלקים מהמדרון המערבי של הקדרון לשמש לקבורה. יכול להיות שנוף הקברים, היה הסיבה הראשונית שהגדירה את הקדרון כטמא ולכן ניתן היה לרכז בו אשפה טמאה ללא בעיה.

■ סיכום

החפירות הארכיאולוגיות לעומק שכבות הכיסוי שהצטברו במדרון המזרחי של השלוחה הדרומית-מזרחית/ עיר דוד ולעומק ערוץ הקדרון ולמידה קפדנית של הממצאים, אפשרו למחקר לעמוד על תהליכים מרתקים בגיאוגרפיה העירונית של ירושלים והדרך שבה הם משקפים תפיסות עולם של תושבי העיר. המדרון, שהיה ליבה של העיר הקדומה, הוסב להטמנת אשפה במאה הראשונה לסה"נ, אשפה שייתכן ונתפסה על-ידי תושבי העיר כטמאה. היה זה מפעל ציבורי מורכב שנולד כתוצאה מדחף אידאולוגי מקומי שקיבל מענה על-ידי שיטות ויכולות של המערכת הרומית הגלובלית. ריכוז האשפה חתם למשך אלפי שנים את המדרון המזרחי שהפך לשוליים הרחוקים של העיר. ייתכן שהקדרון נבחר מראש בשל היותו גובל בטמאה והאשפה שהוטמנה הובילה את הטמאה להתפשט מעט מערבה. מציאות זו, שבה המדרון היורד אל הקדרון אינו חלק מהעיר, נמשכה עד ראשית המאה ה-20 אז החלה ההתעוררות של האזור, הן בחפירות ארכיאולוגיות, הן בחשיבותו האידיאולוגית והן בהליכי בניה שהתרחשו בו.

■ תודות

הדברים נכתבים לרגל פרסומו הסופי והמלא של דו"ח החפירה בשטח D3. אני אסיר תודה לשוקה דורפמן (ז"ל), יובל ברוך, עודד ליפשיץ, ישראל פינקלשטיין ודוד בארי על יצירת האפשרות עבורי לחפור בירושלים במסגרת שיתוף הפעולה הפורה בין רשות העתיקות לאוניברסיטת תל-אביב. אני מבקש להודות לכל חברי צוות החפירה בשטח על הניהול הקפדני והמקצועי של עבודת השדה. אני מודה לניצן בן-מלך, מירנה פולק, אפרת בוצר, נועה עברון ולוועדה האקדמית של "המרכז לחקר ירושלים הקדומה" על הבאתו של הדו"ח הסופי של החפירה לפרסום. תודה גדולה לצוות החוקרות והחוקרים שהתאגד למען עיבוד החומר וכתירת הפרקים המרכיבים את הדו"ח. נפגשנו מעט לאחר סיום החפירה בחדר האוספים והסמינרים במכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב לשולחן עגול בכדי לנסות לבחון את האשפה כמכלול והנה בדו"ח הסופי הגשמנו מטרה זו. לבסוף אבקש להודות לנחשון זנטון על קריאת כתב היד של המאמר ועל הערותיו המחכימות. האחראיות על התוכן ושגיאות שעלולות להיות בו הן של הכותב בלבד.

Ancient Jerusalem Publication Series II),
Jerusalem: 490–496

■ ביבליוגרפיה

אדלר 2022

Adler Y., *The Origins of Judaism: An Archaeological-Historical Reappraisal*, (The Anchor Yale Bible Reference Library).

אזבן 2021

Ezban M., The Trash Heap of History, How Rome's Ancient Landfill Can Inform Contemporary Reclamation Projects, *Places Journal*, May. <https://placesjournal.org/article/the-trash-heap-of-history>

אלדרט 2004

Aldrete G. S., *Daily Life in the Roman City: Rome, Pompeii and Ostia*, Connecticut and London

אריאל ולנדר 2000

Ariel T. D. and Lender Y., Area B: Stratigraphical Report In: D. T Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978–1985*, Directed by Yigal Shiloh, Vol. V: *Extramural Areas* (Qedem 40), Jerusalem: 1–32

בוכניק ואחרים תשס"ה

ר' בוכניק, ג' בר-עוז ור', רייך "עצמות בעלי החיים מאשפת העיר ירושלים בסוף ימי הבית השני", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), *חידושים בחקר ירושלים*, 10, רמת גן: 71 - 80.

בוכניק ואחרים 2021

Bouchnick R., Bar-Oz G. and Reich R., Area L: The Faunal Remains, In: R. Reich and E. Shukron, *Excavations in the City of David (1995–2010): Final Report*)

בוצר תשפ"ב

א' בוצר, "ביצורי המדרון המזרחי של עיר-דוד בשטחים J ו-A: דיון מחודש", בתוך: י' זלינגר, א' פלג-ברקת, י' עוזיאל, וי' גדות (עורכים), *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה*, יד, ירושלים: 39-52.

בן-עמי וצ'חנובץ תשע"ו

ד' בן-עמי וי' צ'חנובץ, "וואת אשר בעיר דוד [אשר] בירושלים, אשר עשו להם חקרא' (מק"א, יד 36), מערכת הביצור הסלאוקית בחניון גבעתי, עיר דוד", בתוך: ג' שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן-עמי וי' גדות (עורכים), *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה*, ט, ירושלים: 313 - 322.

בר עוז ואחרים 2007

Bar-Oz G., Bouchnick R., Weiss E., Weissbrod L., Bar-Yosef D., and Reich R., "Holy Garbage": A Quantitative Study of the City-Dump of Early Roman Jerusalem, *Levant* 39: 1-12

גבע 2014

Geva H., Jerusalem's population in antiquity: A minimalist view, *Tel Aviv* 41(2): 131-160

גדות תשע"ז

י' גדות, "עירוניות יהודית תחת שלטון רומא: הקדשתו של הקדרון לפינוי האשפה העירונית במאה ה-א' לסה"נ", בתוך: ג' שטיבל, י' עוזיאל, ק' ציטרין-סילברמן, ע' ראם וי' וגדות (עורכים), *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה*, י, ירושלים: 149-165.

the Archaeology of Jerusalem and its Region,
Vol. IVX, Jerusalem: 1-16

זנטון ואחרים תשע"ז

נ' זנטון מ' חג'בי, מ' הבר, י' עוזיאל וד' צ' אריאל,
"בניה מונומנטלית בירושלים של ימי הנציב
פונטיוס פילאטוס: מבט נומיסמטי מהרחוב
המדורג שבערוץ הטירופיון", בתוך: ג' שטיבל,
י' עוזיאל, ק' ציטרין-סילברמן, ע' ראם וי' גדות
(עורכים), חידושים בארכאולוגיה של ירושלים
וסביבותיה, י, ירושלים: 99-114.

זנטון ואחרים 2019

Szanton N., Hagbi M., Uziel J. and Ariel
D. T., Pontius Pilate in Jerusalem: The
Monumental Street from the Siloam Pool to
the Temple Mount, *Tel Aviv* 46(2): 147-166

לוינ 2002

Levine L. I., *Jerusalem: Portrait of the City
in the Second Temple Period (538 BCE-70
CE)*, Philadelphia

מגן 2002

Magen Y., *The Stone Vessel Industry in the
Second Temple Period: Excavations at Hizma
and the Jerusalem Temple Mount*, Jerusalem

מכלן 2022

Machline H., The Pottery, In: Y. Gadot,
*The Landfill of Early Roman Jerusalem:
the 2013-2014 Excavations in Area D3*)
Ancient Jerusalem Publication Series II):
Jerusalem, pp. 35-66

סטייגר 1982

Stager L. E., *The Archaeology of the East*

גדות 2022

Gadot Y., *The Landfill of Early Roman
Jerusalem: the 2013-2014 Excavations in
Area D3*,)Ancient Jerusalem Publication
.Series II), Jerusalem

דבורז'צקי תשע"ט

ד' דבורז'צקי, "בריאות הציבור בירושלים בימי
בית שני", בתוך: ז' עמר וי' שורץ (עורכים),
הרפואה בירושלים לדורותיה, תל אביב: 7-31.

דה גרוט 2012

De-Groot A., Discussion and Conclusions,
in: A. De-Groot and H. Bernick-
Greenberg, *Excavations at the City of David
1978-1985 Directed by Yigal Shiloh Vol.
VIIA: Area E: Stratigraphy and Architecture*,
.Text (Qedem 53), Jerusalem:141-181

הרטמן ואחרים 2013

Hartman G., Bar-Oz G., Bouchnick R. and
Reich R., The pilgrimage economy of Early
Roman Jerusalem (1st century BCE 70 CE)
reconstructed from the $\delta^{15}\text{N}$ and $\delta^{13}\text{C}$
values of goat and sheep remains, *Journal of
Archaeological Science* 40: 4369-4376

ווקוסוביץ' ואחרים 2021

Vukosavović F., Chalaf O. and Uziel
J., "And You Counted the Houses of
Jerusalem and Pulled Houses Down to
Fortify the Wall" (Isaiah 22:10): The
Fortifications of Iron Age II Jerusalem in
Light of New Discoveries in the City of
David, in: Y. Zelinger O. Peleg- Barkat, J.
Uziel and Y. Gadot (eds.), *New Studies in*

קהיל 1992

Cahill, J., Chalk Vessel Assemblages of the Persian/Hellenistic and Early Roman Periods, In: A. De Groot, and D.T. Ariel. *Excavations at the City of David 1978–1985, Directed by Yigal Shiloh, Vol. III: Stratigraphical, Environmental, and Other Reports* (Qedem 33), Jerusalem: 190–274

רוט ולנגוט 2022

Roth H. and Langgut D., Archaeobotanical Analysis, In: Y. Gadot, *The Landfill of Early Roman Jerusalem: the 2013–2014 Excavations in Area D3*, (Ancient Jerusalem Publication Series II), Jerusalem: 232–266

רוט, גדות ולנגוט 2019

Roth H., Gadot Y. and Langgut D., Wood Economy in Early Roman Jerusalem, *Bulletin of American Schools of Oriental Research* 382: 71–87. DOI: 10.1086/705729

רייך ושוקרון 2003

Reich R. and Shukron E., The Jerusalem City-Dump in the Late Second Temple Period, *ZDPV* 119: 12–18

רייך ושוקרון 2021

Reich R. and Shukron E., *Excavations in the City of David (1995–2010): Final Report*, (Ancient Jerusalem Publication Series II), Jerusalem

שילה תשמ"ד

י' שילה, חפירות עיר דוד א, 1978 - 1982, דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה (קדם 19), ירושלים.

Slope of Jerusalem and the Terraces of the Kidron, *Journal of Near Eastern Studies* 4: .111–121

ספיסאריץ וספיר-חן 2022

Spiciarich A. and Sapir-Hen L., Faunal Remains, In: Y. Gadot, *The Landfill of Early Roman Jerusalem: the 2013–2014 Excavations in Area D3*, (Ancient Jerusalem Publication Series II), Jerusalem: 185–223

עבאדי תשע"ו

ע' עבאדי, "דרך עולי הרגל לירושלים בימי הבית השני: מבט תרבותי-ארכאולוגי", בתוך: ג' שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן עמי וי' גדות (עורכים), חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבתה, ט, ירושלים: 178 - 194.

פיטרס וויס 2018

Peters I. and Weiss E., Ancient Seeds of Knowledge, *Biblical Archaeology Review* 44: 38

פיטרס וויס 2022

Peters I. and Weiss E., Seeds, Grains and Other Plant Organs, In: Y. Gadot, *The Landfill of Early Roman Jerusalem: the 2013–2014 Excavations in Area D3*, (Ancient Jerusalem Publication Series II), Jerusalem: 267–263

פרחי 2022

Farhi Y., The Numismatic Finds: Coins and Flan Mold, In: Y. Gadot, *The Landfill of Early Roman Jerusalem: the 2013–2014 Excavations in Area D3*, (Ancient Jerusalem Publication Series II), Jerusalem: 66–88